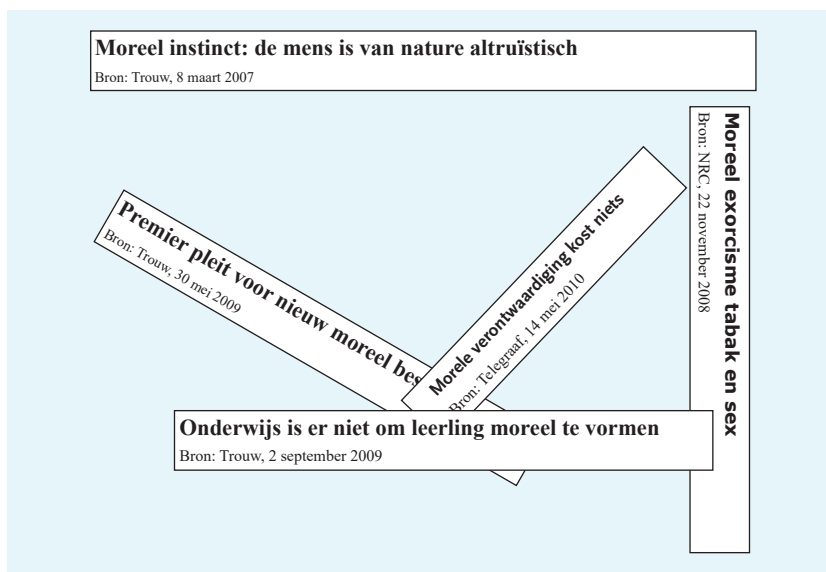

1 Moraliteit en ethiek

1.1 Inleiding

Als je erop gaat letten, tref je het woord moraliteit regelmatig aan. Zomaar een greep uit de krant:

Figuur 1.1 Moraliteit

Zoals de krantenkoppen laten zien, kun je het begrip moreel op meerdere manieren gebruiken. Er kan sprake zijn van ‘morele vorming’, ‘morele instincten’ een ‘moreel besef’, ‘morele verontwaardiging’ en zelfs van ‘moreel exorcisme’. Wat is nu de gemeenschappelijke kern, waar verwijst het begrip moreel naar? In algemene zin verwijst het begrip moraliteit naar de opvattingen die er zijn ten aanzien van hoe mensen zich moeten gedragen ten opzichte van elkaar.

Moraliteit gaat over wat mag en wat niet mag in de omgang met de ander. In het voorbeeld hierboven pleitte toenmalig premier Balkenende dus voor een hernieuwd besef van de manier waarop mensen in Nederland met elkaar moeten omgaan.

Als je met deze wetenschap nogmaals in de kranten kijkt, zie je dat deze vol staan met gebeurtenissen waarin de moraliteit een rol speelt. Gebeurtenissen waarin de manier hoe mensen met elkaar omgaan, centraal staat.

Figuur 1.2 Krantenberichten rondom moraliteit

De bovenstaande gebeurtenissen zijn bijzonder genoeg om de krant te halen. Maar ieder mens maakt voortdurend dingen mee die een morele lading hebben en die niet in de krant komen:

- als iemand uit je praktijkgroepje voor de tweede keer te laat komt;
- als je een werkstuk behendig 'knipt-plakt' en vervolgens inlevert;
- als je zwartrijdt in de tram of bus;
- als een vriend of vriendin vereenzaamt na zijn of haar coming-out;
- als je in een problematische thuissituatie zit, door ouders die alles verbieden of juist alles goedvinden en onverschillig zijn over alles wat je doet.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat het onderwerp van de moraliteit vooral het ongewenste gedrag is. Dat het meestal gaat over wat niet mag en over de grenzen die aan gedrag gesteld (moeten) worden.

Wanneer mensen menen dat morele grenzen worden overschreden, is boosheid meestal het resultaat. Morele oordelen gaan vaak gepaard met verontwaardiging. Denk maar aan de ophef die ontstaat wanneer een topbestuurder een hoge

bonus heeft gekregen. Ook vonnissen van rechters kunnen rekenen op verontwaardiging als de mening is dat er te mild is gestraft. Iedereen die luistert, kan om zich heen voldoende morele verontwaardiging horen en zien. Op het werk, bij de opleiding en niet te vergeten op fora op het internet.

1.2 Kenmerken van moraliteit

Moraliteit gaat over de manier waarop mensen met elkaar omgaan. Preciezer uitgedrukt, moraliteit is het geheel aan regels, waarden en houdingen dat het gedrag van mensen reguleert met het oog op de belangen en het welzijn van anderen. Morele regels begrenzen de individuele vrijheid van handelen. Niet alles wat kan en wordt gewild, is ook toegestaan. Deze begrenzing wordt gevormd door een gemeenschappelijk belang dat uitstijgt boven het eigen belang. Dat gemeenschappelijke belang kan een vriendschap zijn, of de gang van zaken in een gezin, in een familie, of het belang van een samenleving als geheel. Ter verduidelijking van bovenstaande definitie zullen de belangrijkste elementen uit de definitie in deze paragraaf nader worden toegelicht.

1.2.1 Moraliteit gaat over gedrag van mensen

Het onderwerp van de moraliteit is het gedrag ten aanzien van anderen. Men onderscheidt gewoonlijk ‘smalle’ en ‘brede’ moraliteit. In de smalle moraliteit staat de vraag centraal in hoeverre we rekening moeten houden met de belangen en het welzijn van de anderen.

In de brede opvatting van de moraliteit wordt ook de vraag naar een zinvol en gelukkig leven betrokken. Wat maakt een leven een zinvol leven?

In dit boek komen beide vormen van moraliteit aan bod.

Alleen gedrag van mensen is het onderwerp van de moraliteit. Vroeger was dat anders. In 1474 werd in Zürich nog een haan ter dood veroordeeld omdat hij de tegennatuurlijke misdaad had begaan een ei te leggen. Tegenwoordig zijn we van mening dat alleen mensen moreel of immoreel kunnen handelen. Alleen mensen kunnen, omdat zij verstand hebben, verantwoordelijk gehouden worden voor hun gedrag. Dit is een grondgedachte in het morele denken. In het Engels wordt dit kernachtig tot uitdrukking gebracht door het gezegde: *You ought, because you can*. Deze veronderstelling is ook belangrijk in het recht. Bijvoorbeeld in het civiele aansprakelijkheidsrecht, of in het strafrecht. In het strafrecht komt deze overtuiging terug in de rechtsfiguur van de ontoerekeningsvatbaarheid. Wie iemand vermoordt tijdens een psychose, waarop de rechter besluit dat er

sprake is van ontoerekeningsvatbaarheid, wordt ontslagen van alle rechtsvervolging (zie art. 39 Wetboek van Strafrecht (Sr)).

Meer eer voor de apen

Apenonderzoeker Frans de Waal is terug aan een Nederlandse universiteit. Hij mist zijn kapucijnapen.

Het knappe van De Waal is dat hij een groot aantal succesvolle publicatieboeken schreef over moraliteit en empathie bij dieren, maar ook al decennialang een van de leidende onderzoekers is op dat gebied.

Vol vuur praat De Waal over hoe slim dieren zijn en hoe weinig wij mensen met onze Homo sapiens-arrogantie daar nog van af weten. ‘De filosoof Daniel Dennett zei laatst dat wij mensen ons veel meer bewust zijn van onszelf dan dieren’, vertelt De Waal tijdens een gesprek in een Utrechts café. Ik zei hem dat ik hem niet kon volgen. ‘Hoe wéét jij dat? Is er dan een begin van overeenstemming over wat menselijk bewustzijn is? Vertel het me alsjeblieft! Dan ga ik kijken of de apen het ook hebben. Er is nog altijd een systematische onderschatting van wat dieren kunnen. Omdat we ze nog altijd met mensen ogen bekijken. Er is nu veel onderzoek naar persoonlijkheid bij dieren. Maar ja, dan vragen ze aan menselijke oppassers om vragenlijsten in te vullen. Niet zo sterk.’

‘Een mensenbrein is weinig meer dan een opgeschaald apenbrein. Niet zozeer beter, maar groter. Ik heb onderzoek met olifanten gedaan. Die hebben een brein van vier kilo! Wij van hooguit anderhalve kilo. En de meeste van de olifantsneuronen zitten in hun cerebellum, in hun kleine hersenen. Heel anders dan bij ons. Alles doen die dieren met hun slurf: ruiken, aanraken. Visueel zijn ze vrij zwak. Héél anders dan wij. En een potvis heeft een brein van 8 kilo! Wat weten wij van hun denken? Van hun “bewustzijn”? Pas toen wij experimenten met een enorme spiegel gingen doen, bleek dat olifanten zichzelf in de spiegel konden herkennen. Die zelfherkenning geldt als belangrijk kenmerk van bewustzijn. Maar sinds het steeds vaker bij dieren wordt gevonden, wordt dat kenmerk natuurlijk steeds minder benadrukt.

Verzoening, empathie, inleving: het is niet rationeel, het is niet talig. Het komt voort uit impulsen en emoties, dat blijkt uit steeds meer onderzoek. De wetenschap is zelf het toonbeeld van rationaliteit, maar de laatste decennia is ze keihard bezig om ons rationale zelfbeeld af te breken.

Sommige mensen vinden dat slecht nieuws. Maar ik denk dat het juist veel hoop geeft: dat moraliteit ons is aangeboren.'

Bron: NRC Handelsblad, 20 december 2014

1.2.2 Moraliteit is normatief

Moraliteit gaat niet over wat mooi is of lelijk is. Dat is het onderwerp van de esthetiek. Moraliteit bevat regels waarmee menselijk gedrag wordt genormeerd. Moraliteit is normatief. Er wordt voorgeschreven hoe gehandeld *moet* worden in de omgang met de ander. Daar worden de termen van goed en kwaad, toelaatbaar en ontoelaatbaar, juist en onjuist voor gebruikt. Als mensen worden beoordeeld worden de termen goed en slecht gebruikt, voor het normeren van gedrag worden de termen juist en onjuist, dan wel toelaatbaar en ontoelaatbaar gebruikt.

De inhoud van goed en slecht (of kwaad), juist en onjuist, ligt niet voor de eeuwigheid vast, noch zijn de opvattingen over goed en slecht overal ter wereld hetzelfde. Dertig jaar geleden was het niet ongewoon dat beide ouders in de auto rookten (ramen dicht) met de kinderen achterin. Nu zullen nog weinig mensen dat hun kinderen op de achterbank durven aandoen.

Hoe morele opvattingen per land en binnen een land kunnen verschillen wordt geïllustreerd door het onderstaande krantenbericht.

Rechtspraak in Pakistaans dorp: verkracht dit meisje

In Pakistan gelastten dorpsleiders eerder deze maand de verkrachting van een jong meisje. Als straf omdat haar broer een ander meisje verkrachtte.

AMSTERDAM – De politie in Pakistan heeft 25 leden van een dorpsraad in de buurt van de stad Multan gearresteerd. Hun vergrijp was dat

ze eerder deze maand opdracht gaven tot de verkrachting van een tienermeisje uit hun dorp. Dat deden ze om te vergelden dat haar broer zich had vergrepen aan een jong meisje. Een vorm van vergelding dus, op een onschuldig meisje.

In Pakistan is verkrachting, al dan niet in opdracht, verboden. In grote

delen van het land gelden echter niet alleen de officiële wetten, maar leven ook informele, op eeuwenoude tradities gestoelde gewoonteregels nog voort. Zo ook in het dorpje bij de miljoenenstad Multan, in de provincie Punjab.

Oog om oog

Toen de ouders van een 13-jarig meisje uit de buurt Raja Ram eerder deze maand bij de lokale dorpsraad, de zogeheten *panchayat of jirga*, klaagden over de verkrachting van hun dochtertje, moest er een passende straf worden bedacht. En die was, volgens het principe ‘oog om oog, tand om tand’, niet heel moeilijk te vinden. De ouders van de verkrachter, een jongen van rond de zestien, moesten hun dochter, zestien of zeventien jaar oud volgens de Pakistaanse media, overdragen aan de familie van het slachtoffer. De broer van het verkrachte meisje mocht haar op zijn beurt verkrachten. Die ‘straf’ werd op 17 juli ten uitvoer gebracht.

Inmiddels is de zaak bij de politie aanhangig gemaakt, heeft het Hooggerechtshof om nader onderzoek gevraagd en zijn zowel beide slachtoffers als hun moeders in een opvanghuis ondergebracht.

Verboden relatie

In Pakistan wordt in de berichtgeving verwezen naar een soortgelijke

affaire in 2002 die ook internationaal grote aandacht trok, toen de traditionele dorpsraad in Meerwala, eveneens in Punjab, opdracht gaf tot de groepsverkrachting van meer dan een uur van een gescheiden vrouw. Het slachtoffer, de destijds 30-jarige Mukhtaran Mai, werd zo gestraft voor de ongeoorloofde relatie van haar 12-jarige broertje met een vrouw van een hogere clan. Dat wil zeggen: hij had met haar gesproken, wat volgens de machtige Mastoi-clan als een grove belediging moest worden opgevat.

Mukhtaran Mai, destijds een ongeletterde vrouw, liet zich de mond niet snoeren en dwong de autoriteiten tot ingrijpen. “Vier muren en een deur, waarvoor zich een gewapende gestalte aftekent. Geen enkele uitgang. Geen enkele kans om te bidden. Daar hebben ze me verkracht, op de lemen vloer van een stal. Vier mannen”, liet ze haar ervaringen in haar autobiografische boek *Ontteerd* optekenen. Mukhtaran Mai beheert nu een eigen ngo die strijdt voor vrouwenrechten.

Niet alleen in het overwegend islamitische Pakistan, maar ook in het overwegend hindoeïstische India bewaken panchayats of jirga’s het gewoonterecht. De dorpsleiders zijn vrijwel altijd mannen en behoren meestal tot een hogere kaste. Ze beschouwen zich als de morele hoeders van de mores in hun gemeen-

schap, wars van moderniteiten als het dragen van uitdagende kleding en het zelf kiezen van partners. Nog steeds duiken af en toe berichten op, ook vanuit het noorden en oosten van India, over meisjes en jonge

stellen die worden vermoord omdat ze verboden relaties zijn aangegaan.

Bron: NRC Handelsblad, 27 juli 2017

1.3 De bouwstenen van de moraliteit

Moraliteit schrijft dus voor hoe mensen zich ten aanzien van andere mensen moeten gedragen. In het bepalen van wat is toegestaan en wat niet, spelen drie begrippen een centrale rol. Dit zijn de bouwstenen van de moraliteit. Deze drie zijn: normen, waarden en houdingen. Normen en waarden slaan op gedrag, terwijl houding betrekking heeft op de persoon die handelt. Vaak is er wat aan de hand met de waarden, normen en houdingen. Ze vervagen of ontbreken, zoals blijkt uit dit berichtje uit *De Telegraaf*.

‘Student heeft te weinig normbesef’

DEN HAAG – Studenten hebben volgens het bedrijfsleven te weinig normbesef. Dat bleek zondag uit onderzoek van accountantsorganisatie KPMG onder Nederlandse bedrijven.

De hogere onderwijsinstellingen zijn volgens de helft van de ondervraagde ondernemingen verantwoordelijk voor het gebrek aan normen en waarden. Opleidingen zouden te weinig aandacht besteden aan de ethische vorming van studenten.

Bijna de helft van de bedrijven (40

procent) zegt de afgelopen twee jaar een veelbelovende medewerker te hebben ontslagen wegens een gebrek aan normen en waarden. Vooral jongere managers en dan met name mannen, missen volgens veel bedrijven een moreel kompas. Verantwoordelijkheidsgevoel en respect worden volgens de ondernemingen door starters geofferd voor zaken als een snelle carrière, inkomen en status.

Bron: De Telegraaf, 21 september 2009

Normen

Morele regels noemen we ook wel normen. Het begrip norm is afkomstig van het Latijnse *norma*, dat onder andere regel of richtlijn betekent. Normen hebben een dwingend karakter. Ze gebieden of verbieden bepaald gedrag. Meestal is dat verbieden, zoals de norm dat je een geleende fiets niet zelf mag houden. Maar gebiedende normen zijn er ook, zoals de norm die gebiedt om aan de armen te geven.

Vaak blijven morele regels impliciet, dat wil zeggen de regel waaraan gedrag wordt afgemeten is niet in een geschreven regel neergelegd. Om een voorbeeld te geven. Als je in een winkelcentrum een jonge man er met een tas vandoor ziet gaan, een huilende bejaarde met rollator achterlatend, dan hoef je niet in het Wetboek van Strafrecht op te zoeken om te weten dat daar iets is gebeurd wat moreel gesproken niet had moeten gebeuren. Dat besef je onmiddellijk, intuïtief. De regel waarop je oordeel is gebaseerd, bijvoorbeeld stelen is verboden en stelen van oude mensen helemaal, hoef je niet te formuleren, die blijft onuitgesproken.

Met name in de sociale psychologie wint het idee terrein dat moreel gedrag is aangeboren en de meeste morele keuzen intuïtief worden gemaakt. Ook van apen wordt nu vermoed dat zij een soort moreel besef hebben. Dat neemt niet weg dat veel morele regels wel geformuleerd zijn. Bijvoorbeeld in de vorm van gezegdes. Iedereen kan moeiteloos een twintigtal van deze uitspraken waarin morele regels zijn vervat, opdreunen. Van 'al is de leugen nog zo snel' tot 'wat jij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'.

Een andere vorm waarin morele regels gegoten kunnen worden, zijn de gedragsregels die bedrijven soms hanteren, de zogenoemde bedrijfscodes. Bedrijfscodes bestaan uit gedragsvoorschriften die bedrijven hanteren voor intern gebruik. Bij grote bedrijven zijn dat uitgebreide regelingen. De bedrijfscode van Shell bedraagt bijna veertig bladzijden.

J. Haidt is een Amerikaanse psycholoog die veel onderzoek doet naar het intuïtieve karakter van moraliteit. Uit zijn onderzoek concludeerde hij dat de mens vijf morele instincten heeft:

Schade/zorg	Bezorgdheid om het lijden van de anderen.
Eerlijkheid	Zorg om rechtvaardigheid, eerlijkheid, <i>fair play</i> .
Loyaliteit	Een zich bewust zijn van plichten ten opzichte van de groep. Zelfopoffering.
Autoriteit	Een zich bewust zijn van hiërarchie, wat zich kan uiten in gehoorzaamheid, respect en het vervullen

	van plichten die horen bij een bepaalde rol, of functie.
Zuiverheid/ reinheid	Bij dit laatste instinct is het misschien het moeilijkst om een beeld te hebben van de werking ervan. Wat smerig wordt gevonden, wordt niet snel gedaan. Mensen voelen walging bij de gedachte aan de overtreding van sommige morele regels, zoals bij seks met een dier of met een familielid. Een delict wordt met vies geassocieerd. Zo is uit experimenten gebleken dat mensen niet graag een trui van een moordenaar uitdoen.

Waarden

Naast normen spelen waarden een belangrijke rol in de moraliteit. Het is niet eenvoudig om helder te omschrijven wat waarden zijn. Zo werden in een studie uit 1986 meer dan 180 pogingen geteld om een definitie van het begrip te geven. In de eerste plaats kunnen dingen waarde hebben. Een mes kan een goed mes zijn, een huis is fijn of het eten is heerlijk. De waarde van dingen kan ook negatief zijn, zoals bijvoorbeeld een matige voetbalwedstrijd, een saai boek of een waardeloze vent.

Waarde is in dit gebruik geen zelfstandig begrip, maar van zaken, gebeurtenissen en mensen wordt de waarde vastgesteld en die vaststelling heet een waardeoordeel.

Er is een verschil tussen de waarde van zaken en die van mensen. Zaken hebben een objectwaarde en alleen mensen hebben een morele waarde, omdat het wel zinvol is om een mens moreel goed (of slecht) te noemen en een doos sigaren bijvoorbeeld niet. Soms worden deze twee door elkaar gehaald en wordt van mensen de objectwaarde vastgesteld. Dat klinkt altijd een beetje ongemakkelijk in de oren, bijvoorbeeld wanneer een voetbaltrainer het verlies van de wedstrijd wijt aan het feit dat het spelersmateriaal van de tegenstander nu eenmaal beter was.

In de tweede plaats kan het woord waarde ook gebruikt worden als een zelfstandig naamwoord, als een zelfstandig begrip. Gezien als een begrip is waarde een abstracte grootheid: je kunt waarden niet zien, ruiken, horen, voelen et cetera. Waarde is dan een containerbegrip voor wat richting geeft aan het handelen. Waarden geven aan wat goed, gewenst en waardevol is. De Amerikaanse filosoof W. Frankena heeft een veel geciteerde lijst opgesteld van wat als waarden worden beschouwd: leven, bewustzijn, gezondheid, kracht, genot in allerlei vormen – blijheid, geluk, plezier, voldoening et cetera, – verder waarheid, kennis, schoonheid, liefde vriendschap, een harmonieus leven, rechtvaardigheid, vrede, veiligheid, een goede reputatie, eer, zelfrespect, wijsheid.

Waarden worden pas zichtbaar in het handelen van mensen. Wie de waarde gezondheid belangrijk vindt, zal zich in haar keuzes mede laten leiden door deze waarde, bijvoorbeeld door niet te roken. Wie eerlijkheid heeft omarmd als waarde, zal eerlijk proberen te zijn, bijvoorbeeld door niet te liegen. Waarden kunnen dus zowel als een principe fungeren: 'Ik lieg uit principe niet', maar ook als doel: 'Doe mij maar een colaatje, dan haal ik de vijftig tenminste'.

Waarden kunnen ook worden onderverdeeld in morele en objectwaarden. Morele waarden definiëren wie je bent, een 'goed' mens of een minder 'goed' mens. De waarden die dit bepalen zijn bijvoorbeeld waarheid (eerlijkheid, betrouwbaarheid), wijsheid en rechtvaardigheid.

Omdat morele waarden nauw zijn verbonden met wie iemand is, worden zij daarom ook wel persoonswaarden genoemd.

Objectwaarden leggen ook gewicht in de schaal, bepalen het handelen, maar maken een mens niet per se een goed mens. Voorbeelden van objectwaarden zijn geluk, rijkdom en misschien zelfs vriendschap. Objectwaarden zeggen niet wie je bent, maar wat je hebt of wilt hebben.

Dat morele en objectwaarden twee verschillende dingen zijn, blijkt uit het feit dat een mens gelukkig kan zijn, of heel rijk, maar tegelijkertijd nog steeds ongezond kan leven en liegen en bedriegen.

In Nederland wordt veel gesproken over waarden en normen. Daarbij is niet altijd even duidelijk over welke waarden en normen het gaat. Daarom heeft het maandblad *Filosofie Magazine* in 2007 een enquête gehouden om vast te stellen welke waarden in Nederland het belangrijkste worden gevonden.

Waardenonderzoek 2007

Veiligheid en fatsoen blijken de meest gewilde én meest eenduidige waarden. We weten wat we ermee bedoelen. Veiligheid vatten we op als 'een gevoel van geborgenheid en bescherming' (63,1 procent), wat iets anders is dan de traditioneel filosofische opvatting (Hobbes en Stuart Mill) 'veiligheid is beschermd zijn tegen de ander in de samenleving' (12,7 procent). Een kleine kwart eist nog iets meer, en definieert veiligheid als 'de afwezigheid van risico's en gevaren' (24,1 procent). Hoe jonger de Nederlander, hoe groter de aanhang voor deze laatste definitie. Ouderen kiezen relatief vaker voor 'geborgenheid en bescherming'. Ook fatsoen is helder omschreven als 'netjes met elkaar omgaan, en je goed gedragen in het openbaar' (61,6 procent). Een door ons voorgestelde uitbreiding van de definitie naar 'niet alleen privé, maar ook in het publiek debat een beschaafde houding aannemen' krijgt slechts steun van 23,8 procent, terwijl een nog kleinere groep (14,6 procent) kiest voor 'paal en perk stellen aan de uitverkoop van de beschaving, door bijvoorbeeld opvoedkampen, maatregelen tegen seksualisering van de openbare ruimte of de graaicultuur in het bedrijfsleven'. Daarover gaan wel de debatten in de krantenkolom-

men en op televisie, maar de Nederlander vindt dat uiteindelijk minder belangrijk. Die heeft een gematigder fatsoen voor ogen.

Dat drukt zich ook uit in de definities die mensen zelf bedachten. Veiligheid werd gedefinieerd als: 'Dat je durft uit te gaan, zonder te denken: als er maar niets gebeurt', 'Niet angstig hoeven te zijn als mijn dochter ergens naar toe wil' of 'Dat mijn hondje niet als schietschijf wordt gebruikt'. Bij fatsoen denken de ondervraagden aan: 'Niet voordringen, opstaan voor ouderen, respect voor alles wat leeft'. En passant wordt door een geënquêteerde gewezen op de oorzaak van alle angst op straat: 'Er is veel non-verbale intimidatie, waardoor je niet meer veilig de straat op kunt.'

Hoe schalen Nederlanders de andere waarden in? Gelijkwaardigheid staat op de derde plaats gevolgd door de middenmoters vrije meningsuiting, tolerantie, solidariteit en zelfbeschikking. Maar 8 procent zet gelijkwaardigheid echt op de eerste plaats, maar dat wordt meteen goed gemaakt doordat liefst 37,1 procent die haar een tweede, derde en vierde plaats toekennen. Dan gaat het om de klassieke opvatting: 'In gelijke gevallen gelijke behandeling, ongeacht ras, geslacht, godsdienst of

politieke gezindheid' (62,9 procent). Slechts een kleine minderheid (9,5 procent) kiest voor een andere definitie, waarbij de identiteit van iemand bescherming verdient, 'ook al strookt die niet met de moraal van de meerderheid' of een definitie waarbij – klassiek socialistisch – de gelijkwaardigheid gestalte moet

krijgen door 'iedereen kansen en middelen te bieden om als volwaardig burger mee te tellen' (27,6 procent).

Bron: Bart Brandsma, Waardenonderzoek 2007, Filosofie Magazine, nummer 10 (2007)

Zoals uit het artikel uit het *Filosofie Magazine* blijkt, worden in de hedendaagse samenleving mensen aangesproken door verschillende waarden en normen. Welke waarde het belangrijkste is, is niet voor alle mensen hetzelfde. Voor sommigen is dat vrijheid en voor anderen gelijkheid. Het is zelfs niet zo dat iedereen dezelfde betekenis aan de verschillende waarden geeft. Noch is voor veel mensen één waarde altijd het allerbelangrijkst, dat kan veranderen als je ouder wordt of als je in een andere omgeving bent. Het naast elkaar bestaan van verschillende waarden noemt men moreel pluralisme. Moreel pluralisme kan zich voordoen als verschillende mensen verschillende waarden aanhangen, maar ook een individu kan verschillende onverenigbare waarden aanhangen. Pluralisme kan tot conflicten leiden.

Zo is het bijvoorbeeld goed voorstelbaar dat een vrouw lid is van de katholieke kerk en eveneens van de VVD. Als katholiek wordt van haar verwacht dat zij voor het verbod op abortus is, maar tegelijkertijd, als lid van de VVD, onderschrijft ze het recht van de vrouw op abortus. Zo'n conflict kan actueel worden als de vrouw zelf ongewenst zwanger wordt, of iemand in haar directe omgeving. Waarden en normen worden meestal in één adem genoemd, maar het is duidelijk dat de begrippen verschillende kenmerken hebben. Waarden beschrijven een doel of een uitgangspunt, maar niet per se de weg die naar het doel leidt of de manier waarop aan het beginsel gestalte moet worden gegeven. Normen schrijven concreet gedrag voor. Normen trekken grenzen, terwijl waarden een ideaal formuleren en zo als uitgangspunt of beginsel fungeren. Waarden en normen zijn wel op elkaar betrokken. Als waarden het geformuleerde doel zijn, dan stellen de normen de voorwaarden om het doel te bereiken.

Zo kan de waarde 'gezondheid' alleen worden gerealiseerd door de norm 'niet te roken' na te leven (naast het naleven van verschillende andere normen).

Op deze manier spelen in het recht waarden ook een funderende rol, al heten ze in het recht geen waarden maar rechtsbeginselen.

Door het naleven van rechtsregels worden waarden gerealiseerd. Bijvoorbeeld de waarden die ten grondslag liggen aan de democratische rechtstaat – zijn vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Deze waarden zijn vastgelegd in de Grondwet en schrijven gedrag voor waarmee deze waarden gerealiseerd kunnen worden (zie hoofdstuk 5). Zo verbiedt artikel 1 van de Grondwet dat in concreet gedrag een ongeoorloofd onderscheid tussen mensen wordt gemaakt. Als iedereen zich vervolgens aan artikel 1 van de Grondwet houdt, wordt de waarde gelijkheid gerealiseerd.

De waarde rechtvaardigheid komt tot uitdrukking in artikel 6 EVRM (het recht op een eerlijk proces) en leidde ertoe dat een verdachte een raadsman moet hebben kunnen spreken voordat hij wordt verhoord. Artikel 68 Sr (het *ne bis in idem*-beginsel) verbiedt dat iemand tweemaal voor hetzelfde feit kan worden veroordeeld. De waarde loyaliteit ligt ten grondslag aan artikel 1:81 BW: het betekent dat echtlieden elkander financieel moeten bijstaan.

Soms lopen morele waarden en de wet uiteen. Dan is of de waarde niet als rechtsbeginsel opgenomen of staat de wet gedrag toe dat strijdig is met waarden die belangrijk zijn. Dat overkwam in 2015 de top van de ABN AMRO die een storm van verontwaardiging over zich heen kreeg bij een voorgenomen loonsverhoging. De denkfout die men bij de ABN AMRO maakte, is dat men rechtens toegestaan verwarde met moreel toegestaan. De loonsverhoging werd met de (negatieve) waarde hebzucht in verband gebracht. Morele waarden zullen vaak hun weg hebben gevonden in het recht, maar het recht en de moraliteit blijven twee aparte standaarden om gedrag mee te beoordelen. Dit maakt het gezegde *Lawful but awful* mogelijk.

Top ABN Amro krijgt ton extra salaris

Bestuursleden van ABN Amro krijgen sinds vorig jaar een ton extra salaris. De verhoging geldt voor zes van de zeven topbestuurders. Alleen voorzitter Gerrit Zalm ontvangt geen extraatje. [...]

In de wet

Minister Jeroen Dijsselbloem van Financiën zegt de gang van zaken

‘niet met enthousiasme te verdedigen’, maar zegt dat hij er niets aan kan doen. Hij wijst erop dat de verhoging is toegestaan in de wet die het bonusverbod regelt. ‘Dat is in 2012 door de toenmalige minister en door de Tweede Kamer goedgekeurd.’

Het ministerie heeft in 2012 expliciet toestemming gegeven voor de ton

extra bij ABN, aldus een woordvoester.

Topsalarissen in de financiële sector zijn een hypergevoelig onderwerp in politiek Den Haag. Kamerleden reageerden al boos op een loonsverhoging vorig jaar bij de subtop van ABN Amro en eerder deze week was er onvrede over een aanstaande verhoging bij ING.

Zalm begrijpt alle ophef niet. 'De top van de bank is destijds aangenomen met een vast salaris plus 50% variabele beloning. Dat was destijds nog onder minister Bos. Toen waren we

al generationaliseerd', zegt hij op radiozender BNR. Hij vervolgt dat er pas later een wet gekomen is die variabele beloningen helemaal verbiedt bij ABN Amro. 'En in de wet staat dat je wel als gedeeltelijke compensatie het vaste salaris met 20% mag verhogen. Daar zijn we binnen gebleven: het is 16,67% geworden. Daar is ophef over, maar het is iets dat de Kamer heeft geaccepteerd.'

Bron: Financieel Dagblad, 27 maart 2015

Houdingen

Bij waarden en normen ligt de nadruk op het handelen. Welke regel moeten wij volgen en welke waarde ligt aan de regel ten grondslag? Behalve deze twee elementen is ook de houding van een persoon van belang. Houding is de manier van handelen van een bepaalde persoon. Je hebt een bepaalde houding als je steeds op dezelfde manier reageert. Sommige aspecten van iemands houding zijn van korte duur. Soms heb je zin in de dag en soms ben je met het verkeerde been uit bed gestapt. Alhoewel deze stemmingen zeer zeker van invloed zijn op het gedrag van iemand, worden met name de structurele aspecten van de houding tot de moraliteit gerekend. We spreken dan van karaktereigenschappen. Karaktereigenschappen bepalen mede de morele keuzes die worden gemaakt. Iemand die doorzettingsvermogen heeft, maakt andere keuzes dan iemand die altijd gemakkelijk opgeeft.

Je houding bepaalt niet alleen mede je gedrag, het bepaalt ook mede de manier waarop je de wereld beleeft. Een vriendelijk, opgewekt iemand zal het rinkelen van zijn telefoon als een welkome afleiding ervaren: 'Leuk, kan ik even met iemand praten.' Wanneer bij een eeuwige pessimist de telefoon afgaat, hoort deze alleen maar een storende toon die haar onderbreekt in haar neerslachtige gedachten.

In de omgang met anderen zijn wij erg geïnteresseerd in de karaktereigenschappen van de mensen met wie we te maken hebben. Wij gebruiken ze als sleutel

tot hun gedrag. Op grond van het karakter schatten wij in of iemand betrouwbaar is en wat haar beloften waard zijn.

1.4 Moraliteit, fatsoen, religie en recht

Moraliteit is niet de enige verzameling aan regels voor gedrag. Rechtsregels, fatsoensregels en religieuze regels schrijven ook gedrag voor. Maar er zijn verschillen. Het benoemen van deze verschillen helpt verduidelijken wat moraliteit precies is.

Het onderscheid met fatsoensregels

Fatsoensregels zou je kunnen beschouwen als ‘zwakke’ morele regels. Regels die wij minder belangrijk vinden dan morele regels. Fatsoensregels gaan over tafelmanieren, wachten op je beurt bij de bakker en opstaan in de tram voor ouderen. Fatsoensregels worden ook wel aangeduid met etiquette, of wellevendheid. Alhoewel fatsoensregels in het dagelijks leven voor veel mensen van groot belang zijn en het ontbreken ervan voor veel irritatie zorgt, gaan morele regels dieper, vinden we morele regels belangrijker.

Het onderscheid met religie

Alle grote religies kennen morele regels en die zijn voor hen die geloven erg belangrijk. Maar een religie omvat meer dan morele regels. Bijvoorbeeld spijswetten, kledingvoorschriften, of speciale dagen, zoals de zondag voor christenen, het vrijdaggebed voor de moslims, of de sabbat voor joden.

Een tweede verschil tussen moraliteit en religies is dat religies grote verhalen kennen en al dan niet heilige boeken waar deze verhalen in zijn opgetekend. Moraliteit heeft geen centraal betekenisverlenend verhaal.

Een derde verschil is dat religies meestal een bovennatuurlijk opperwezen kennen dat de oorsprong is van alle morele regels. In het verlengde hiervan ligt de voorstelling van een zekere gerechtigheid na de dood. In de negentiende eeuw, toen het geloof in God en een hiernamaals in Europa begon af te kalven, werd er wel gedacht dat voor atheïsten dus alles geoorloofd is. Nu, in de 21ste eeuw waarin 66 procent van de bevolking in Nederland zelden of nooit een godshuis bezoekt, is gebleken dat het noodzakelijke verband tussen moraliteit en religie niet bestaat. Onderzoek heeft wel uitgewezen dat mensen die zichzelf religieus vinden meer aan goede doelen geven, maar in situaties niet beter handelen, moreel gesproken, dan niet-religieuze mensen.

Het onderscheid tussen recht en moraliteit

De belangrijkste functie van het recht is het reguleren van het maatschappelijke leven met behulp van regels. Zo weet de burger wat hij mag en wat verboden is. Dezelfde functie wordt vervuld door morele regels. Het is daarom niet verwonderlijk dat de oorsprong van veel rechtsregels een morele regel is. Dat liegen niet mag is vastgelegd in artikel 3:44 Burgerlijk Wetboek (BW) en iemand angst aanjagen is strafbaar gesteld in artikel 285 Wetboek van Strafrecht.

Ondanks het feit dat recht en moraliteit nauw met elkaar verweven zijn, zijn er ook verschillen tussen de twee. Recht onderscheidt zich van morele regels door het feit dat recht geschreven bronnen heeft, de rechtsbronnen, de wet en de jurisprudentie.

Ten tweede kunnen rechtsregels worden afgedwongen. Als iemand zijn belastingen niet betaalt, kan de Belastingdienst beslag laten leggen. De rechter kan een gevangenisstraf opleggen aan een dief en de gemeente kan bestuursdwang toepassen en een café sluiten wanneer daar in harddrugs wordt gehandeld. Bij overtreding van morele regels bestaan deze sancties niet.

Ten derde bestaat het recht niet alleen uit regels waarin de rechten en plichten van de burgers zijn vastgelegd. Een hele categorie rechtsregels is bedoeld om bevoegdheden aan instanties te verlenen en procedures vast te stellen. Men noemt deze regels wel de secundaire regels van het recht. Een voorbeeld is artikel 81 Grondwet (Gw) waarin is bepaald dat de vaststelling van wetten geschiedt door de regering en de Staten-Generaal. Deze regel legt vast, wie de wetten mag maken en welke procedure moet worden gevolgd. Een ander voorbeeld is het beslismodel van de artikelen 348-350 Wetboek van Strafvordering (Sv) waarin precies staat omschreven welke vragen de rechter moet beantwoorden na afloop van het onderzoek ter terechtzitting. De moraliteit kent geen systeem van primaire en secundaire regels.

Een vierde verschil tussen moraliteit en recht is dat het recht ingebed is in een sociaal systeem. De wet kent gebouwen met rechtbanken, politiebureaus, gevangenis en een ministerie. In die gebouwen werken mensen in dienst van het recht, rechters en officieren van justitie, politieagenten en ambtenaren. Moraliteit heeft geen eigen apparaat.

1.5 Moraliteit en ethiek

Ethiek is moraal op papier. Het is het denken over moraal, losgemaakt van intuïtieve morele keuzes die onmiddellijk worden gemaakt. Aan de basis van